

esittelee paikoin varsin yksityiskohtaisestikin niin venäläisen kirjallisuuden nimekkäimpiä mestareita kuin myös länsimaisessa kirjallisuushistoriassa vähemmälle huomiolle jääneitä, mutta venäläisessä kontekstissa tunnettuja ja arvostettuja kirjailijoita. Selkeä jäsentely, runsaat kuvat ja havainnollistavat info-laatikot tekevät teoksesta helpokäyttöisen. Lukunautintoa lisää myös antoisa taustoitus suomalaiselle lukijalle. Kronologisessa järjestyksessä etenevät luvut muodostavat yleisjäsentelyn, jonka sisällä esitellään kuhunkin aikakauteen leimansa lyöneitä kirjailijoita, tyyliuuntia, koulukuntia, piirejä ja ryhmiä. Kronologisuus muodostaa eheän ja katkeamattoman kokonaisuuden eri lukujen välille, jolloin eri aikakaudet muodostavat loogisen tarinan. Kirjailijoiden elämäkerrat on tuotu esille tiiviissä, mutta lukijan mielenkiintoa ruokkivassa ja ylläpitävässä muodossa. Parhaimmillaan elämäntarinoita on onnistuttu kuvaamaan hyvin lennokkaasti, jonka ansiosta lukijan matkasta venäläiseen kirjallisuuteen tulee jopa kiehtovaa iltalukemista. Kirjailijoista esitellään lyhyesti heidän elämäkertansa, tärkeimmät teoksensa sekä keskinäiset vaikutussuhteet. Kirjailijoiden lisäksi teos perehdyttää myös aikakauden muihin taide-elämän vaikuttajiin, ennen kaikkea kuvataiteilijoihin. Tiedonnälkäläiselle ja kriittiselle lukijalle on jokaisen luvun lopussa kirjallisuus-luettelo, jossa mainitaan luvussa siteeratut teokset.

Kriittinen huomiomme koskee kaanonin kyseenalaistamattomuutta: teos pitäytyy pitkälti vallitsevan kirjallisuuskannoin esittelyssä ja siten sen uusintamisessa. Meille, joille venäläinen naiskirjallisuus on tuttua, teos ei tarjonnut tarpeeksi kaanonista poikkeamista. Naiskirjailijoista kerrotaan teoksessa hyvin suppeasti; monista esitellään vain nimi, mikä ei tarjoa teoksen koko-

naisuuden kannalta minkäänlaista informaatiota. Teoksen kerronnan tiiviys merkitsee myös sitä, että tiettyjä esiteltyjä asioita liiallisesti yksinkertaistetaan. Tällöin pienten info-laatikoiden sisältö ei riitä antamaan kokonaiskuvaa asiasta.

Tästä kritiikistä huolimatta teos tarjoaa jos nyt ei kokonaiskuvaa niin ainakin monipuolisia näkökulmia venäläiseen kirjallisuuteen. Teos on oivallinen, jos haluaa aloittaa tutustumatkan

naapurimaan kirjallisuuteen. Teoksen todellinen kulttuuriteko piileekin sen edullisessa hinnassa (noin 30–40 euroa), jonka ansiosta jokainen opiskelija voi hankkia tämän yli kuusisataasivuisen annoksen historiaa omaan hyllyynsä.

**Taneli Dobrowolski
Valerija Komina
Viktoria Korobtchenko
ja Tomi Leppänen**

Kommunikatiivista käsitehistoriaa?

Kay Junge & Kirill Postoutenکو
(ed.): *Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck. Historical Semantics and Beyond*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2011.

Kay Jungen ja Kirill Postoutenkon toimittama artikkelikokoelma *Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck* (2011) jatkaa Konstanzin yliopiston Centre of Excellence Cultural Foundations of Integrationin aikaisemman artikkelikokoelman *Totalitarian Communication* (2010, ks. myös *Idäntutkimus* 2010/4) jäljillä kielen ja yhteiskuntarakenteen yhteyksien avaamisessa. Tällä kertaa ponnahduslautana toimii saksalaisen käsitehistorian klasinen ajatus epäsymmetrisistä vastakäsitteistä (*asymmetrische Gegenbegriffe*).

Reinhart Koselleck (1923–2006) perusti käsitteensä epäsymmetrisistä vastakäsitteistä kolmen universaalin käsiteparin, helleeni–barbaari, kristitty–pakana ja Übermensch–Untermensch varaan. Erityisesti häntä kiinnosti näiden käsiteparien merkitys poliittisen terminologian kehityksessä. Kussakin tapauksessa kyseessä on käsite ja sen epäsymmetrisenä negaationa toimiva vastakäsite, joka ei toimi positiivisen identiteetin määrittäjänä

(toisin sanoen kukaan barbaari ei määritä itseään barbaariksi, pakana pakanaksi jne. vaan vain helleeni voi määrittää jonkun barbaariksi). Saksalaisen oikeusfilosofin Carl Schmittin vaikutus on tässä ilmeinen.

Yksi käsitehistorian keskeisistä lähtökohdista on, että käsitteet ovat poliittisen funktioita, ja siten niiden vastaavuus materiaalsen poliittisen todellisuuden kanssa ei ole itsestäänselvyys. Jungen ja Postoutenkon toimittama kirja laajentaa tätä kysymystä pureutumalla siihen, millaisia vaikutuksia käsitteiden ja todellisuuden välisellä epäsymmetrialla on kommunikaatioon ja miten kommunikaatio omalta osaltaan luo jatkuvasti uusia epäsymmetrioita. Kaikkia artikkeleita yhdistääkin kaksi juonetta: epäsymmetrioiden yleisyys ja moninaisuus kielessä ja yhteiskunnassa sekä epäsymmetristen käsitteiden vaikutus yhteiskunnalliseen vuorovaikutukseen.

Kay Jungen johdantoartikkeli pyrkii taustoittamaan käsitehistoriallisen tutkimuksen ongelma-kohtia. Hän tukeutuu Koselleckin pääajatukseseen siitä, että vastakäsitteet ovat ensisijaisesti semanttisten erojen aikaansaannoksia ja että ne ovat aina pareittain. Hän kuitenkin painottaa, ettei käsitteiden parillisuus ole ennal-

ta määrätty, vaan se on osittain myös kommunikaation tulosta. Käsittehistoriallisen tutkimuksen tulisi siten kehittyä kontekstuaalisempaan suuntaan yleisten käsitteiden, kuten ”luokan”, sijaan.

Käsitteiden semanttisesta luonteesta johtuen myös niiden vastaparien tutkimus korostuu, sillä se on osaltaan määrittämässä, minkälaisen semanttisen kehityksen käsite saa. Vastakäsitteiden pulmallisuus kommunikaation suhteen pohjautuu siihen, että ne nimeävät vastapuolen termein, joihin tämä itse ei voi tai halua identifioitua. Tällä on kauaskantoisia yhteiskunnallisia seurauksia. Yhteiskunnan ylläpito vaatii jatkuvaa kommunikaatiota, joka perustuu molemminpuolisen käyttäytymisen osittaiseen enustettavuuteen. Jos sosiaaliset suhteet ja poliittinen kommunikaatio nojaavat epäsymmetrisiin käsitteisiin, niin itsemäärittelystä tulee toisen ulossulkevaa. Poliittisesti tästä on tullut ongelmallista, kun opponentia ei voi enää määrittellä objektiivisin, poliittisen subjektin ulkopuolisin, termein. Ehkä selvin esimerkki on Carl Schmittin määritelmä suvereenista henkilönä, jolla on valta julistaa poikkeustila. Määritelmänä tämä on kuitenkin problemaattinen, sillä vasta silloin kun poikkeustila tulee, tiedämme kuka on suvereeni. Ennen poikkeustilaa määritelmä on korkeintaan poliittisen subjektin uskottavuuden kysymys. Näin ollen keskustelu suvereniteetista on kuin kutsu poikkeustilan julistamiselle ja konfliktin aloittamiselle. Jungen avaus osoittaa epäsymmetrisyyden helpon pääsyn vastakäsitteiden semantiikkaan.

Jos tarkastelemme lähemmin minkä tahansa epäsymmetrisen käsitteen toimintaa, niin huomaamme, että sen asettama määritelmä on aina predikatiivinen, mikä tässä yhteydessä voidaan ymmärtää käsitteen tietyn merkityksen realisoitumisena

tulevaisuudessa. Koselleckin mukaan käsitteiden sisäsyntyinen monimerkityksellisyys mahdollistaa niiden käytön politiikassa identifikaation lisäksi myös tulevaisuutta viitoittavana poliittisena suunnannäyttäjänä ja siten kiistanalaisena politiikan tekemisen osana. Murphyn ja Piazzan sosiolingvistinen artikkeli purkaa myyttiä sanojen ja käsitteiden erosta ja osoittaa kaikkien sanojen – käsitteiden tavoin – olevan polysemanttisia. He myös osoittavat, ettei käsitteiden tarvitse koostua positiivisesta termistä ja sen negaatiosta: käsite ja vastakäsite ovat enemmänkin tulosta käsitteiden pragmaattisesta käytöstä tietyissä konteksteissa, joita pitää tarkastella yksitellen. Tässä yhteydessä Murphy ja Piazza kysyvätkin, ovatko epäsymmetriat sittenkin enemmän sosiaalisen vuorovaikutuksen kuin pelkän semantiikan aikaansaannoksia.

Kirill Postoutenkon molemmat artikkelit tarkastelevatkin poliittisten, sosiaalisten ja käsitteellisten epäsymmetrioiden välisiä kytköksiä. Hänen lähtökohtansa on systeemiteoreettinen ja hän näkee maailman dissipatiivisena systeeminä, joka ylläpitää epätasapainoa tehden siten kommunikaatiosta merkityksellisen yhteiskuntajärjestyksen luoja ja ylläpitäjä. Epäsymmetria ei ole vain binaarinen kielen funktio, joka järjestelee käsitteet semanttisesti vastakkaisiin pareihin (helleeni vs. barbaari), vaan ennen kaikkea se määrittelee puhujan ja vastaanottajan suhteen kommunikaation sisältöön. Tämä näkyy siinä, että kommunikaation sisällön epäsymmetrisyys korostuu indeksikaalisissa lauseissa, jotka ovat riippuvaisia puhujan fyysisestä olinpaikasta sekä identiteetistä. Näiden niin kutsuttujen suuntaavien (*orientational*) epäsymmetrioiden kohdalla löytyy kuitenkin monia tapoja ”tyhjentää” epäsymmetria: indeksikaalisen viitteen (esim. ”täällä”) voi

helposti korvata objektiivisella viitteellä (”Helsingissä”) ilman että sanoman sisältö kärsii. Tilanne on mutkikkaampi ja vaikeammin havaittavissa silloin, kun epäsymmetria koskee sanoman symbolista tasoa: on huomattavan hankalaa korvata ”minun tuskani” jollain objektiivisella viitteellä. Tällaisia epäsymmetrioita Postoutenkon kutsuu arvottaviksi. Arvottavat epäsymmetriat perustuvat kommunikaation luonteesta juontuvaan epäsymmetriseen tiedon jakautumiseen.

Postoutenkon teesi koskee sitä, miten tällaiset mikrotason epäsymmetriat asettuvat poliittisessa (makro)kontekstissa. Arvottavat epäsymmetriat voi jakaa vielä heikkoihin ja vahvoihin antagonistisiin tai agonistisiin epäsymmetrioihin. Antagonistiset epäsymmetriat estävät yhteisen pohjan kommunikaatiolta ja paras esimerkki niistä ovat Koselleckin alkuperäiset esimerkit: barbaarit, pakanat ja ali-ihmiset – mistään näistä positioista käsin ei pääse osalliseksi kommunikatiivista vuorovaikutusta. Agonististen epäsymmetrioiden kohdalla sen sijaan on neuvotteluvaraa ja ne perustuvat lausumiin, joihin jokaisella osapuolella on ainakin jonkinasteinen pääsy. Postoutenkon havainnollistaa näitä esimerkkejä rikkaasti esimerkeillä Stalinin, Hitlerin ja Rooseveltin puheista 1930-luvulta. Hän on koonnut tulokset myös taulukoksi osoittaen yhteyksiä mikro- ja makrotason välillä nivoen epäsymmetriset käsitteet dissipatiivisen systeemin osaksi. Tässä voi tiivistäen todeta, että Hitlerin puheissa epäsymmetriset käsitteet ovat huomattavasti yleisimpiä kuin Stalinin tai Rooseveltin. Tämä johtuu Postoutenkon mukaan siitä, että Hitlerin poliittinen kommunikaatio perustui perinteiselle autoritääriselle johtajuudelle. Stalinin ja Rooseveltin erottaa toisistaan heikkojen antagonististen käsitteiden jakautuminen,

jotka ovat huomattavasti yleisempiä Stalinin kuin Rooseveltin puheissa. Postoutenko tekee tästä johtopäätöksen, että Stalinin kohdalla kyse on byrokraattisen, epäpersoonallisen mutta yhtäläillä ”totalitäärisen” kommunikaation mallista.

Juha A. Vuoren artikkeli epäsymmetrisistä käsitteistä Mao Zedongin Kiinassa jatkaa kirjan yleistä linjaa kytkeä kieli ja poliittinen toiminta yhteen. Hän myös liittää epäsymmetriset käsitteen osaksi Kööpenhaminan koulu-kunnasta tunnettua sekurisaatioteoriaa: usein turvallisuuteen vetoamalla valtiokoneisto voi oikeuttaa voimakkaita toimia. Kiinassa epäsymmetrisillä poliittisilla käsitteillä on pitkä historia. Vuori tarkastelee artikkelissaan sekurisaation historiaa puheaktien sekvenssinä Maon poliittisissa puheissa. Vuori osoittaa, millä tavoin Kiinan kulttuurivallankumous oikeutettiin sekurisaation näkökulmasta. Empiirisesti tapaus on mielenkiintoinen, vaikka teoreettisesti sekurisaatioteesi alkaa olla vähän kulunut. Mielestäni Vuoren argumentti sekurisaatioteesin mielenkiintoisuudesta olisi vahvistunut, jos Kiinan poliittisen kontekstin omalautuisuutta olisi avattu hieman tarkemmin. Puheaktiteoria nojaa vahvasti ”oikean” kontekstin merkittävyydelle, ja siksi kulttuurivallankumouksen johtajien puheakteja olisi voinut sijoittaa syvemmin aikansa niin sosiaalispoliittiseen kuin lingvistiseen kontekstiin.

Philip Manowin artikkeli pureutuu Koselleckin epäsymmetri-an ytimeen. Varhaistuotannossaan Koselleck nostaa esille ristiriidan Hobbesin argumentista sisällissodan ja valtioiden välisen sodan välillä. Hobbesin argumentti kulkee kahteen suuntaan: yhtäältä sisällissodan lopettaminen asukkaiden välillä on välttämätöntä, jotta voidaan saavuttaa riittävä yhtenäisyys ja estää ulkoinen

valloitus, mutta toisaalta ulkoisen vihollisen identifiointi yhdistää asukkaat ja siten estää sodan. Koselleck ei pyrkinyt ratkaisemaan ristiriitaa siitä, johtaako sisällissodan loppuminen kykyyn estää ulkovaltojen hyökkäys, vaiko sota ulkovallan kanssa sisäiseen rauhaan. Hän totesi näiden olevan yksi ja sama asia, jota pystytään kuvaamaan epäsymmetrisillä vastakäsitteillä. Koselleck itse hyödynsi käsitteiden kaappaama kausaalisuutta osoittaakseen miten käsitteet mahdollistavat tietyn tulevaisuuden projisoinnin: helleenien ja barbaarien välinen spatiaalisen vastakohtan kehittyminen kristittyjen ja pakanoiden väliseksi vastakohtaksi mahdollisti käsityksen, jonka mukaan pakanoista *tulee* kristittyjä (kristityistä ei kuitenkaan koskaan tulisi pakanoita vaan kerettiläisiä, jos he hylkäisivät uskonsa). Manow kuitenkin osoittaa sen, kuinka Hobbes otti osaa aikansa keskusteluun, johon vaikutti Amerikan löytyminen ja uskonpuhdistus. Uuden Maailman löytyminen johti sen asukkaiden kuvaamiseen barbaareina, mutta poliittisesti oli tärkeää, ettei Uudesta Maailmasta tulisi vihollista, vaan se nähtäisiin eurooppalaisen sivilisaation laajentumiskohteena. Uskonpuhdistus puolestaan rapautti yhtenäisen käsityksen kristinuskosta edistykseksi. Tämä johti historiallisen kehityksen uudelleenarviointiin ja huomioon siitä, että antiikin kuvaukset ”meistä” olivat barbaarien kuvauksia: Hobbesin aikalaiset olivatkin kehittyneet barbaareista sivilisaation etujoukoksi. Manow osoittaa tämän mielenkiintoisesti tarkastelemalla aikalaisten kuvituksia intiaaneista, joita tehtiin Skotlannissa rautakaudella vaikuttaneista piketeistä tehtyjen kuvitusten pohjalta. Hobbes kuvasikin luonnontilassa vallitsevaa kaikkien sotaa kaikkia vastaan esimerkein niin oman aikansa Amerikasta kuin menneestä Euroopasta. Manowin

tutkimus myös osoittaa poliittisten käsitteiden omaksuneen tietyn kehityksen ajatuksen jo Hobbesin kirjoituksissa 1600-luvulla; Koselleck sijoitti tämän kehityksen vasta 1700-luvun lopulle.

Jan Marco Sawillan artikkeli kysyy millaisissa konteksteissa on yhä mielekästä puhua Koselleckin epäsymmetrisistä vastakonsepteista semminkin kun monet nykykäsitteet ovat monimutkaisempia kuin binaariset vastakäsitteet. Sawilla huomauttaa, että keskustelu epäsymmetriasta ja symmetriasta fokuusoituu enemmän käsitteiden väliseen suhteeseen kuin vastapuolen identifiointiin jo olemassa olevilla binaarisilla termeillä. Symmetria ja epäsymmetria, kuten ne nykyään ymmärretään, sopisivatkin ehkä paremmin Koselleckin vastakäsitteiden (*Gegenbegriff*) kuin epäsymmetristen vastakäsitteiden yhteyteen (*asymmetrische Gegenbegriff*). Sawilla ehdottaa, että epäsymmetriän tarkastelussa tulisi ottaa huomioon niin negaation olemus (kristityt vs. pakanat) että se, kuinka tätä negaatiota voidaan tarkastella erilaisista kulumista (pakanat uskovat johonkin pyhään, ja tämä yhdistää pakanoita kristittyjen kanssa, kun konkreettisenä vastakohtana ovat ateistit). Sawilla tarkastelee tätä argumenttia massat vs. porvaristo-suhteen kehityksessä historian tutkimuksessa. Tässä yhteydessä yksi selvä ongelma Koselleckin epäsymmetristen vastakäsitteiden kohdalla nousee esille: toisin kuin helleenit vs. barbaarit, tai kristityt vs. pakanat, massat tai porvaristo eivät tähtää yleismaailmallisuuteen ja siten tarvitaan analyysia, joka pystyy tavoittamaan miten kussakin konkreettisessa tilanteessa epäsymmetriaa työsetään käsitteiden välille. Sawilla osoittaaakin, että empiiriset analyysit, jotka ovat hyödyntäneet massojen ja porvariston vastakkainasettelua, ovat myös päätyneet yksinkertaistamaan massojen

kykyä kommunikoida. Yhtenä esimerkkinä Sawilla nostaa esiin Habermasin tutkimuksen julkisen sfäärin degeneroitumisesta siirryttäessä porvarillisesta julkisuudesta massayhteiskuntaan. Vastaavasti Sawilla huomaa, että massojen empiirinen analyysi syvennyy, kun vastakkaisuudesta massojen ja porvariston välillä luovutaan.

Kirja on kokonaisuutena hieman hajanainen. Sen parasta antia ovat yksittäiset empiiriset artikkelit, jotka nostavat esiin konkreettisia kysymyksiä, joihin Koselleckin työ on johtanut, mutta jättänyt vastaamatta. Niissä myös havainnollistuu selkeimmin mikrotason käsitteiden käytön ja laajemman yhteiskunnallisen rakentamisen kytkökset. Kirjan teoreettiset ensimmäinen ja viimeinen artikkeli ovat haastavia ja etenkin niiden kohdalla olisi suotavaa, että tekstin editointiin ja kieliasuun olisi paneuduttu erityisellä huolella, jotta argumentti välittyisi selkeästi. Johdantoar-

tikkeli olisi mielestäni voinut kytkeytyä selkeämmin empiirisistä artikkeleista nouseviin teemoihin muodostamalla tiiviimpiä kytköksiä Koselleckin työn ja otsikon näkökulmien ”after” ja ”beyond” välille, joita artikkelit kehrittelevät. Kirjan viimeinen artikkeli, joka on teoreettinen yhteenveto Postoutenkon systeemitheoreettisesta näkökannasta, olisi myös hyötynyt selvästä kytkennästä Jungen käsitehistorialliseen esitykseen. Postoutenkon systeemitheoreettinen näkemys olisi myös kaivannut hieman syvempää taustoitusta aiheeseen vihkiytymättömiä lukijoita ajatellen. Kommunikaationäkökulman tuominen käsitehistorialliseen tutkimukseen kuitenkin näyttää meriittinsä artikkelikokoelmassa selvästi niin empiirisesti kuin teoreettisesti. Toivottavasti tämänkaltaisen mikro- ja makrotasojen yhdistävä tutkimus yleisty.

Jaakko Turunen

Trotski – mies, elämä ja teot

Christer Pursiainen: *Trotski*. Helsinki: Gummerus, 2011. 448 s.

Lev Trotski, oikealta nimeltään Lev Bronstein (1880–1940), on yhä ajankohtainen hahmo Euroopassa. Sen vasemmistossa monien näkyvien järjestöjen ja poliitikkojen tausta on trotskilaisessa liikkeessä, vaikka merkittävämpiä avoimesti trotskilaisia liikkeitä ei juuri taida enää esiintyä. 1960- ja 1970-luvuilla trotskilaisuudella oli kuitenkin vetovoimaa erityisesti radikalisoituneissa opiskelijapiireissä. Tätä perua on myös EU:n komission portugalilaisen puheenjohtaja José Manuel Durão Barroson menneisyys trotskilaisittain suuntautuneen kommunistisen pienpuolueen

puheenjohtajana. Trotski on näytetty monille vasemmistolaisittain suuntautuneille Venäjän vallankumouksen ”marttyyrina” ja Stalinin vaihtoehtona. Trotskin glooriaa kasvatti epäilemättä myös se, että aina perestroikaan asti hän oli joko epähenkilö tai virallisen neuvostokritiikin kohteena.

Kiinnostava yksityiskohta Pursiaisen teoksessa on hänen esiin nostamansa O.W. Kuusisen vuonna 1924 esittämä kritiikki Trotskia vastaan. Sen mukaan Trotskin ideologinen pyrkimys paljastaa ”saksalaisen imperialismin kasvot” Brest-Litovskissa tammi-helmikuussa 1918 käydyissä neuvotteluissa sai hänet pitkittämään kohtalokkaalla tavalla Neuvosto-Venäjän antautu-

mista Saksalle ja rauhansopimuksen solmimista. Sen seurauksena Saksa ehti vastata myönteisesti Svinhufvudin valkoisen senaatin pyyntöön lähettää Itämeren laivaston joukot punaisia vastaan. Jos Brest-Litovskin rauhansopimus olisi solmittu jo alkuvuodesta 1918, Saksa ei olisi todennäköisesti tuhannut sotilasvoimaansa vanhan Venäjän imperiumiin kuuluneeseen Suomeen, vaan siirtänyt joukot strategisten tavoitteidensa mukaisesti itärintamalta länsirintamalle.

Pursiaisen kirjoittama Trotskin henkilöhistoria on monen vuoden ahkeran työn tuloksena syntynyt tietokirja. Hän on välttänyt pahimmat Trotski-kliseet, ja hänen on onnistunut istuttaa Trotski eläväksi osaksi Venäjän ja Euroopan kuohuvaa historiaa. Pursiaisen Trotski näyttyytyy kaikkea muuta kuin sellaisena lähes karikatyyrimaisena vallankumousromanttikona, joksi hänet on usein kannattajiensa parissa tahattomastikin kuvattu. Toisaalta teoksesta on helppo lukea Trotski, joka näyttyytyy suorastaan draamaattisena diivana.

Trotski oli kunnianhimoinen ja itsekeskeinen poliitikko, joka esiintyi loppuun asti aitona leninistinä. Vielä talvisodan aikana Trotski, toisin kuin osa trotskilaisesta liikkeestä, arvosti Neuvostoliittoa perusteiltaan sosialistisena valtiona, vaikka kritisoikin Stalinin ja hänen esikuntansa politiikkaa. Tämä kanta määräsi myös hänen suhtautumisensa talvisotaan. Hän oli Neuvostoliiton puolella, vaikka ei pitänytään talvisotaa viisaana politiikkana.

Trotski oli monissa kiistakysymyksissä ollut mielestään Leninin linjoilla jo ennen Leniniä itseään. Stalinin, Trotskin, Buharinin, Kamenevin, Radekin ja muiden eri ryhmittymiin kuuluneiden bolševikkijohtajien taistelu Leninin poliittisesta perinnöstä kertoo karismaattisten johtajien merkityksestä kaikille yhteiskunnal-